

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2026.21.360802>

УДК 378-055.2(477.74-25)"1910/1911":61(091)

THE OPENING OF THE HIGHER WOMEN'S MEDICAL COURSES IN ODESA AND THE RESULTS OF THE FIRST ACADEMIC YEAR: CEREMONIES AND DIFFICULTIES

Olena Uvarova

PhD (History), Associate Professor

Odesa National Medical University

2 Valikhovskiy Lane,

Odesa, 65001, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>

E-mail: uvarova@ukr.net

Citation: Uvarova, O. (2026), The opening of the Higher Women's Medical Courses in Odesa and the results of the first academic year: ceremonies and difficulties. *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 21, pp. 77-84.

Submitted: 22.03.2026.

Abstract

This article examines the opening of the Odesa Higher Women's Medical Courses in 1910 and analyses the difficulties faced by both the institution's administration and the female students during their first year of study. It provides details of the opening ceremony held on 26 September 1910, describes the numbers and religious composition of the first cohort of students, and examines their financial circumstances and the challenges of funding the courses. Attention is drawn to the fact that one of the causes of financial difficulties was the requirement to adhere to a 10% quota for the admission of female students of the Jewish faith, which the Pedagogical Council was obliged to observe when admitting students. A separate analysis is provided of the state of the educational process during the period of student protests in the autumn–winter of 1910–1911, and the measures taken by the teaching staff to prevent possible strikes and disturbances of public order. The citations provided allow us to trace the reflections of those involved in the establishment of the courses. The facts presented supplement local history research on the history of education in Odesa, as well as the broader history of higher women's medical education in the Ukrainian lands during the imperial era. New materials from fond No. 62, 'Odesa Higher Women's Medical Courses', of the State Archives of the Odesa Region have been introduced into academic circulation.

Keywords: education, women's education, higher women's medical education, higher women's medical courses, government policy on education, gender stereotypes, women's studies, students, Odesa.

ВІДКРИТТЯ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ МЕДИЧНИХ КУРСІВ В ОДЕСІ ТА ПІДСУМКИ ПЕРШОГО НАВЧАЛЬНОГО РОКУ: УРОЧИСТОСТІ ТА ТРУДНОЩІ¹

Олена Уварова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний медичний
університет
Валіховський пров., 2,
м. Одеса, 65001, Україна
ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0003-2274-4003>
E-mail: uvarova@ukr.net

Цитування: Уварова О. Відкриття вищих жіночих медичних курсів в Одесі та підсумки першого навчального року: урочистості та труднощі. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2026. Вип. 21. С. 77-84.

Отримано: 22.03.2026 р.
0,7 д.а.

Анотація

У статті висвітлено відкриття у 1910 р. Одеських вищих жіночих медичних курсів, а також проаналізовано труднощі, з якими зіткнулися як адміністрація закладу, так і слухачки протягом першого року навчання. Подано відомості про урочистості з нагоди відкриття курсів 26 вересня 1910 р., охарактеризовано кількісний склад і конфесійний розподіл першого набору слухачок, розглянуто їхнє матеріальне становище та проблеми фінансового забезпечення курсів. Звернуто увагу на те, що однією з причин фінансових труднощів було дотримання 10 %-ої норми щодо прийому осіб юдейського віросповідання, якої змушена була дотримуватися Педагогічна рада під час прийому курсисток. Окремо проаналізовано стан навчального процесу в період студентських хвилювань восени–взимку 1910–1911 рр. та заходи, ужиті викладацьким складом для запобігання можливим страйкам і порушенням громадського порядку. Наведені цитати дають змогу простежити рефлексію осіб, причетних до заснування курсів. Представлені факти доповнюють краєзнавчі дослідження з історії освіти в Одесі, а також загалом історії вищої жіночої медичної освіти на українських землях у добу імперії.

До наукового обігу введено нові відомості з документів фонду № 62 «Одеські вищі жіночі медичні курси» Державного архіву Одеської області.

Ключові слова: освіта, жіноча освіта, вища жіноча медична освіта, вищі жіночі медичні курси, урядова політика в освіті, гендерні стереотипи, жіночі студії, студентство, Одеса.

Росіна Гейкель (1842–1929) – перша жінка-лікар (1878) у Фінляндії та загалом у Скандинавських країнах – на початку свого медичного навчання отримала листа від брата Альфреда. У ньому він, хоча й зі скепсисом, висловлював підтримку її прагненню здобути медичну освіту, водночас переймаючись, чи будуть її спідниці зручними для роботи і як вона витримуватиме запахи в анатомічній залі [20]. Однак не особливості одягу, не риси характеру, не нібито нездатність до інтелектуальної діяльності чи надмірна сентиментальність були впродовж століть перешкодами для здобуття жінками вищої освіти.

¹ Робота над статтею здійснювалася авторкою під час перебування в Інституті Александері (Університет Гельсінкі, Фінляндія) у межах Visiting Fellows Programme у вересні 2025 р. Авторка висловлює щирю вдячність керівництву та науковій спільноті Інституту Александері за всебічну підтримку та професійне середовище, а також дякує адміністрації та співробітникам Державного архіву Одеської області за створення приємних умов для опрацювання архівних фондів.

Вирішальними бар'єрами залишалися гендерні стереотипи та урядова політика, що закріплювала відповідні законодавчі обмеження.

У контексті розвитку жіночої медичної освіти на українських землях у складі Російської імперії прагнення жінок до освіти супроводжувалися вагомими соціально-політичними трансформаціями. Реформи 1860–1870-х рр., революція 1905–1907 рр., а також загальні модернізаційні процеси створили підґрунтя для активізації жіночого руху й зростання попиту на вищу освіту серед жінок [11]. Наявність освіти, своєю чергою, ставала важливим чинником посилення їхньої ролі в різних сферах життя [16]. Суспільні тенденції до рівності прав в освіті поступово посилювалися у другій половині XIX – на початку XX ст., що відображалось, зокрема, у значному попиті жінок на здобуття медичної професії. Ці процеси в різних країнах стали об'єктом численних спеціальних досліджень, серед яких є праці, присвячені як окремим постатям [19; 20], так і створенню навчальних закладів [18] та загальним питанням боротьби жінок за освіту [17]. Історія становлення вищої медичної освіти для жінок в Україні досі не відображена в повному обсязі, проте окремі аспекти появи спеціалізованих курсів у Києві, Одесі та Харкові привернули увагу дослідників К. Кобченко [12], О. Мельника [13], І. Робака [15].

Актуалізація проблем гендерної рівності сьогодні, демографічні зміни в українському суспільстві, зростання частки дівчат і жінок у медичній освіті, а також необхідність формування професійної ідентичності медика зумовлюють вивчення історії жіночої освіти та участі українських жінок у медицині.

Серед небагатьох навчальних закладів початку XX ст., що надавали жінкам можливість здобути медичну освіту, були Одеські вищі жіночі медичні курси, які діяли у 1910–1920 рр. «Нині однією з суттєвих прогалин у системі вищої освіти в Одесі є відсутність Вищих жіночих медичних курсів... З метою заповнення цієї прогалини група професорів медичного факультету Новоросійського університету поставила собі за мету відкрити в Одесі Вищі жіночі медичні курси», – так згадували початок реалізації своєї ідеї представники Педагогічної ради курсів у пояснювальній записці від 19 березня 1910 р., адресованій Одеській міській управі [3, арк. 13зв.].

Ініціативну групу професорів очолив тодішній ректор університету, професор С. В. Левашов (1856–1919). Майже два роки одностайно витратили на організацію та облаштування курсів¹. За цей період було отримано дозвіл на їх відкриття від Міністерства народної освіти, яке затвердило Положення про курси (24 серпня 1909 р.), сформовано склад Педагогічної ради на чолі з професором С. В. Левашовим, знайдено кошти на придбання будівлі для навчання, а головне – подано клопотання до міської влади щодо можливості користування міськими лікарнями, анатомічними приміщеннями, бактеріологічною станцією та іншими установами для організації навчального процесу, на що згодом було отримано відповідний дозвіл [1, арк. 2]. Засновники вирішили, що викладачами курсів мають бути професори місцевого університету, а медичні знання повинні надаватися жінкам у повному обсязі, відповідному програмам медичних факультетів [8, арк. 51].

Курси розмістилися в спеціально придбаній для їхніх потреб будівлі – так званому домі Лехнера на вулиці Зовнішній, 2 (нині – вул. Мечникова, 2). Придбання стало можливим, зокрема, завдяки жертвам благодійників. Будівлю відремонтували та облаштували відповідно до специфіки нового навчального закладу.

Протягом усього 1910 р. на адресу курсів надходили сотні запитів щодо початку прийому документів і також прохань надіслати інформацію про умови вступу. Жінки, які навчалися за кордоном, висловлювали бажання вступити на одеські курси та надсилали уточнювальні запити: «Будучи слухачкою природничого факультету Вищих жіночих курсів у Варшаві та маючи бажання вступити на медичний факультет, що має відкритися в Одесі, дозволяю собі звернутися до Вас за деякими довідками: чи відкривається вищезазначений факультет..., 2 січня 1910 р.» [4, арк. 3].

«Це наочно показало, наскільки великим було прагнення вступити на курси в Одесі і якими значними були вимоги часу щодо відкриття подібних закладів», – такий висновок подано

¹ Див. про організацію курсів статтю авторки: Уварова О. Крок у розвитку жіночої освіти: організація Одеських вищих жіночих медичних курсів у 1908-1910 рр. *Чорноморська минувшина*. 2024. Вип. 19. С. 45–54.

у подальшій звітній документації курсів [8, арк. 54]. Навіть після початку навчання надходили поштові картки з проханням про зарахування. Серед них, наприклад, із таким формулюванням: «Чи можливе зарахування на 1 курс? Я є студенткою Київських вищих жіночих курсів фізико-математичного факультету біологічного відділення першого семестру, закінчила 8 класів жіночої гімназії зі срібною медаллю. Київ, листопад 1910 р.» [4, арк. 399].

26 вересня 1910 р. відбулося урочисте відкриття курсів, на якому серед багатьох присутніх були одеський градоначальник І. М. Толмачов, міський голова М. І. Моїсєєв, члени Педагогічної ради курсів на чолі з С. В. Левашовим, професори одеського університету, професор київського Університету святого Володимира С. П. Томашевський, представники наукових товариств і духовенства, слухачки курсів, студенти та багато запрошених [14, с. 3].

За традицією того часу перед відкриттям було відслужено молебень і освячено приміщення курсів. Після цього у великій аудиторії відбулося урочисте засідання за участю всіх почесних гостей, адміністрації, слухачок курсів і запрошених осіб. Засідання відкрив голова Педагогічної ради курсів професор С. В. Левашов, який у своїй промові відзначив важливість появи курсів і наголосив, що «новий храм науки присвячений виключно тим дисциплінам, які мають кінцевою своєю метою високу гуманну й важливу ціль, а саме – допомогу стражденному людству» [14, с. 4, 13]. Професор С. В. Левашов навів статистику епідеміологічних захворювань у Європі, зазначивши, що ситуація в Російській імперії є особливо складною. Так, від захворювань на черевний тиф, дизентерію, чуму, кір, дифтерію, кашлюк померло у 1906 р. (з розрахунку на 100 тис. жителів): у Франції – 57, у Данії – 49, у Росії – понад 500 осіб. Однією з причин він вважав гостру нестачу лікарів. Наприклад, у 1907 р., як він зазначив, у Росії один лікар припадав на 6000 жителів [14, с. 14]. Наприкінці виступу голова ради підкреслив, що вищі жіночі медичні курси мають за своєю суттю бути медичним факультетом університету, лише жіночим [14, с. 19].

Міський голова М. І. Моїсєєв, який зі свого боку також доклав багато зусиль до організації закладу, від імені одеського міського громадського управління привітав усіх присутніх з відкриттям курсів і з переконанням зазначив, що «вони блискуче виправдають своє високе призначення» і що «новий осередок просвіти в Одесі надаватиме допомогу широким верствам одеського населення, які так гостро її потребують» [14, с. 4]. Професор С. П. Томашевський виголосив від імені Ради Університету святого Володимира і Київських вищих медичних курсів палке вітання та побажання процвітання. «Завдання заснування одеських курсів, – зазначив він, зокрема, – виконано блискуче, і я із радістю повідомлю про це в Києві. Вітаю відкриття жіночих курсів в Одесі й бажаю, щоб яскраве світло нового центру просвіти стало потужним чинником подальшого розвитку культури» [14, с. 4-5]. Приват-доцент В. Н. Образцов виголосив привітання від імені лікарів Новоросійського університету. Професор К. П. Серапін як секретар Педагогічної ради представив зібранню звіт і історичні відомості щодо виникнення жіночих курсів в Одесі. Після цього скарбником курсів, професором С. С. Яковлевим, було зачитано доповідь про фінансовий стан.

Слід зазначити, що чоловіки – члени Педагогічної ради були представниками доволі прогресивних поглядів, про що свідчить не лише їхня згода на викладання жінкам, а й ідеї, висловлені під час урочистого відкриття. Так, приват-доцент Л. І. Усков виступив із розлогою доповіддю про вищу жіночу освіту в Росії, критикуючи заборону на навчання жінок в університетах: «Якщо жінці надано право бути читачкою книги або авторкою твору, то на якій підставі можна відмовити їй у праві бути слухачкою лекцій?» [14, с. 14]. На завершення професор К. П. Серапін зачитав отримані на ім'я голови ради курсів вітальні телеграми. Серед них – від редактора і видавця газети «Одеський листок» В. В. Навроцького: «Вітаючи відкриття нового вищого жіночого навчального закладу, редакція надсилає Одеським вищим жіночим медичним курсам щирі побажання процвітання, висловлюючи надію, що з часом Одеські жіночі медичні курси стануть осередком медичних знань для представниць усіх верств населення» [14, с. 44].

Але урочистості завершилися, і для викладачів та слухачок розпочалися навчальні будні. 27 вересня першу лекцію на курсах у великій аудиторії прочитав професор кафедри

нормальної анатомії М. О. Батуєв. Від самого початку занять відзначалася надзвичайно висока відвідуваність лекцій та практичних занять [8, арк. 75]. Станом на 30 жовтня 1910 р. кількість викладачів і членів Педагогічної ради становила 22 особи, помічників викладачів – 6, слухачок – 109. Крім того, до відвідування лекцій і практичних занять з дозволу Педагогічної ради було допущено ще 4 осіб, яких не було поки що остаточно зараховано через неповне внесення встановленої плати [5, арк. 48]. За віросповіданням ці перші 113 слухачок розподілялися, як зазначено в документації курсів, так: «православні – 83, юдейки – 11, караїмки – 9, католички – 6, вірменки – 2, лютеранки – 1, методистки – 1» [8, арк. 32]. Протягом року вибуло 8 осіб (7 православного та 1 католицького віросповідання), і станом на кінець першого курсу навчання налічувалося 105 курсисток [8, арк. 32зв.].

Однією з проблем стали фінансові труднощі курсисток з оплатою навчання. Матеріальне становище осіб, які вступили на курси, виявилось незадовільним: деякі слухачки не могли внести повну суму за перше півріччя, і невдовзі з'ясувалося, що серед контингенту є багато малозабезпечених осіб. У зв'язку з цим виникла ініціатива допомогти їм через організацію благодійного заходу. Так, 21 листопада 1910 р. у будівлі Нової купецької біржі відбувся концерт-бал, чистий збір від якого спрямували на користь малозабезпечених слухачок та на створення фонду для надання їм допомоги [6, арк. 1]. Окрім грошових внесків від приватних осіб, пожертви речами зробили власники різних відомих в місті фірм та магазинів. Наприклад, завод штучних мінеральних вод Литовського передав для проведення балу один сифон сельтерської води та дві пляшки сиропу [6, арк. 4]. Така активна участь громадськості свідчить про широку підтримку нею ідеї жіночої освіти.

Проте, попри спільні зусилля, деяких курсисток все ж доводилося відраховувати за несплату. 24 травня 1911 р. Педагогічна рада на розпорядчому засіданні, заслухавши доповідь секретаря, професора К. П. Серапіна про заборгованість деяких слухачок, постановила: відрахувати Іванову та Сербін через несплату. Водночас, з огляду на особливо поважні причини, деяким дівчатам було призначено грошову допомогу для покриття вартості навчання з коштів, зібраних під час балу [6, арк. 32]. Ймовірно, рада брала до уваги успішність здобувачок та сумлінність у відвідуванні занять.

Серед архівних особових справ курсисток зберігається справа Домінікії Пилипівни Іванової, яка в грудні 1910 р. звернулася до Педагогічної ради з проханням надати їй допомогу в розмірі 100 рублів (повна вартість навчання за перший семестр), проте в задоволенні цього клопотання було відмовлено [9, арк. 18, 21]. У квітні 1910 р. Домінікія подала нове прохання про відстрочку, пояснюючи своє скрутне становище сімейною трагедією – смертю сестри та хворобою батька [9, арк. 13]. Керівництво пішло назустріч дівчині й дозволило відтермінувати оплату до 1 травня 1911 р. На жаль, здобувачка так і не змогла внести кошти й була відрахована з першого курсу. Матеріали справи свідчать, що наступного навчального року вона внесла повну суму і відновилася, але через постійні фінансові проблеми так і не змогла завершити навчання [9, арк. 18, 21]. Натомість Етта Айзікова Сербін, пройшовши аналогічні етапи – клопотання, відрахування та відновлення, – успішно закінчила у 1914 р. повний курс навчання. Вона продемонструвала досить високі результати з усіх дисциплін, отримавши лише одну «трійку» з мінералогії [10, арк. 30].

Матеріальні труднощі спіткали й самі курси. Як зазначалося у звітній документації закладу, запровадження для осіб юдейського віросповідання 10 %-ої норми від загальної кількості прийнятих на навчання, хоча й дало змогу Педагогічній раді привести діяльність курсів у відповідність до засад урядових навчальних закладів, проте вкрай негативно позначилося на їхньому фінансовому становищі [8, арк. 79-80]. Після введення цієї умови курси негайно «зазнали бойкоту» з боку одеської громади, внаслідок чого надходження

пожертв повністю припинилося¹. Через це винагорода за викладання, особливо для помічників викладачів, виплачувалася лише в мінімальних розмірах [8, арк. 80]. Запровадження квоти було зумовлене вимогою міської влади, зокрема градоначальника; її дотримання давало курсам право використовувати міські установи для навчально-допоміжних потреб [1, арк. 5]. На той час Міністерство народної освіти доволі скептично ставилося до відкриття суто комерційних медичних курсів, функціонування яких не було підкріплене необхідним спеціальним оснащенням та клінічними базами [5, арк. 14-24]². Тому підтримка з боку міської влади була вирішальною для відкриття курсів в Одесі й змушувала організаційний комітет ще на етапі підготовки дотримуватися квоти для осіб юдейського віросповідання. Хоча в «Положенні про курси» зазначалося, що це приватний навчальний заклад [2, арк. 39], принципи його діяльності мали суспільний характер і були тісно пов'язані з міським самоврядуванням [8, арк. 51].

Поступово, хоча й не без труднощів, налагоджувалася організація навчального процесу. Як повідомляв професор М. Сидоренко, який читав лекції з мінералогії та геології у весняному семестрі 1910–1911 н. р., йому доводилося демонструвати наочні матеріали, принесені «зі сторони», оскільки власного навчально-допоміжного кабінету та інструментарію на курсах він не мав [8, арк. 34-34 зв.]. На певні незручності під час викладання ботаніки вказував і професор Л. А. Рішаві, якому доводилося позичати демонстраційні посібники в університетській медико-ботанічній лабораторії [8, арк. 43-44]. Трупний матеріал для лекцій та практичних занять надходив на курси з університету, відсутнього дефіциту не спостерігалось. Для демонстрації на лекціях з анатомії професор М. О. Батуєв використовував переважно препарати університетського кабінету нормальної анатомії. Деякі препарати готував безпосередньо прозектор курсу [8, арк. 38зв.].

Випробуванням для закладу став листопад 1910 р., коли імперією прокотилася хвиля студентських заворушень³. Як повідомляла Педагогічна рада піклувальнику Одеського навчального округу, упродовж 9–10 листопада 1910 р. всі лекції та практичні заняття на курсах відбувалися у звичному порядку. Жодних порушень дисципліни серед слухачок не зафіксовано і в наступні дні [7, арк. 4, 6]. Проте певний інцидент стався 8 грудня 1910 р., коли з самого ранку серед курсисток тривали збуджені обговорення. На першу лекцію зібралось понад 90 осіб, а під час перерви було винесене на голосування питання про дводенний страйк. У розпал голосування до аудиторії для продовження лекції увійшов професор О. Ф. Маньковський, після чого близько 50 курсисток «демонстративно, спричинивши сум'яття, вийшли» [7, арк. 25]. Наступного ж дня Педагогічна рада ухвалила рішення вивісити таке оголошення: «З огляду на те, що деякі слухачки останнім часом дозволяли собі демонстративно залишати аудиторію під час лекцій, а також влаштовувати недозволені зібрання, Педагогічна рада попереджає, що у разі продовження подібного безладдя вона не зупиниться перед масовим виключенням слухачок і навіть перед закриттям самих курсів» [7, арк. 29].

Через місяць, 13 січня 1911 р., Педагогічна рада отримала офіційне повідомлення від піклувальника Одеського навчального округу. У ньому йшлося про те, що згідно з постановою Ради міністрів студентські зібрання у вищих навчальних закладах тимчасово забороняються; особи, які порушили цю постанову, підлягають виключенню; а на керівників покладається обов'язок установити суворий нагляд за недопущенням до закладів сторонніх осіб. Цю розпорядчу

¹ Поясненням такого формулювання може бути припинення благодійних внесків з боку заможних одеських євреїв. Серед документів архівного фонду курсів зустрічається велика кількість запитів від єврейок, але застосування квоти відчутно обмежило їхні можливості вступити на курси.

² Показовим прикладом для сумнівного ставлення міністерства до комерційних курсів можуть слугувати вищі жіночі курси пані Невіандт у Харкові. Вони були організовані у 1907 р. у складі юридичного та історико-філологічного факультетів, а у 1908 р. доповнені медичним, який вимагав чимало коштів, що стало значним навантаженням, і курси невдовзі розпалися [15, с. 216].

³ Масові сходки і траурні демонстрації, що відбулися після смерті письменника Л. М. Толстого, яка сталася 7 (20) листопада 1910 р., швидко набули характеру масштабних антиурядових маніфестацій. Участь у них студентів викликала негативну реакцію уряду, що спровокувало подальші студентські страйки.

вказівку піклувальник запропонував прийняти до негайного виконання задля належної підтримки навчального життя на курсах [7, арк. 32-32зв.]. Ці вимоги довели до відома слухачок [7, арк. 33]. Протягом наступних місяців адміністрація курсів щодня надсилала до Одеського навчального округу стислі повідомлення про хід занять та можливі зміни в кількості присутніх: ситуація залишалася спокійною, лекції та практичні заняття відбувалися в установленому порядку («правильно») за звичайної кількості слухачок, які «настільки твердо усвідомлювали свої завдання, що, попри заворушення в інших вищих навчальних закладах і чутки, які проникали до нового закладу, не відволікалися від своїх обов'язків і відвідували як лекції, так і практичні заняття завжди справно» [7, арк. 39, 59, 72, 82; 8, арк. 75]. Ймовірно, що, з одного боку, контроль керівництва та загроза виключення, а з іншого – побоювання здобувачок втратити омріяну можливість здобути освіту, пояснюють відносно стриману поведінку курсисток.

Отже, завдяки зусиллям групи професорів-медиків та за підтримки міської влади у вересні 1910 р. було урочисто відкрито в Одесі вищі жіночі медичні курси, що стало значним кроком у розвитку жіночої освіти на українських землях. Керівництво і викладацький склад докладали зусиль, щоб навчання проходило на тому ж рівні, що й на медичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету. Педагогічна рада була змушена балансувати між власними прогресивними поглядами та тогочасними законодавчими вимогами, подекуди дискримінаційними. Перший навчальний рік на курсах – сповнений піднесення після відкриття, але водночас затьмарений соціальними викликами осені-зими 1910–1911 рр. та матеріальними труднощами – став початком професійного шляху для багатьох жінок. І хоча не всі вони досягли мети й дехто був змушений залишити навчання, символічна цифра – 113 курсисток першого набору – ознаменувала подальшу присутність жінок у медичній освіті. Як зазначалося у першому звіті про роботу курсів, «слухачки виявили працьовитість, повне усвідомлення свого обов'язку та похвальну успішність, тож є підстави вважати, що з них вийдуть цілком підготовлені та старанні діячки на лікарській ниві» [8, арк. 79]. Лікарки – попри «спідниці»!

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1. 46 арк.
2. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 3. 40 арк.
3. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 4. 107 арк.
4. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 5. 405 арк.
5. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 6. 55 арк.
6. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 10. 43 арк.
7. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 11. 82 арк.
8. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 12. 60 арк.
9. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 670. 36 арк.
10. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1213. 39 арк.
11. Драч О. О. Гендерний вимір соціальних трансформацій (кінець XIX – початок XX ст.): формування образу «нової жінки». *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń : Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. С. 140–153.
12. Кобченко К. Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. XIX – поч. XX ст.). *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5. С. 128–133.
13. Мельник О. В. Вища жіноча медична освіта і навчальний процес на Одеських ВЖК та ОБЖМК: між приватним та суспільно-корисним (1910–1917 рр.). *Інтелігенція і влада*. Серія : Історія. 2012. Вип. 25. С. 72–82.
14. Открытие Высших женских медицинских курсов в г. Одессе. 26 сентября 1910 г. [Речи, произнесенные при торжественном открытии курсов]. Одесса, 1911. 45 с.
15. Робак І. Ю. Становлення вищої медичної школи Харкова в дорадянську добу (до 210-річчя Харківського національного медичного університету). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie ; Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2014. Т. 16. S. 207–218.
16. Шандра В. С. Освіта як фактор зростання ролі жіноцтва в українському суспільстві (1880-ті рр. – початок XX ст.). *Карпатський край*. № 1–2. 2018. С. 78–88.

17. Johanson C. Autocratic Politics, Public Opinion, and Women's Medical Education during the Reign of Alexander II, 1855-1881. *Slavic Review*. 1979. Vol. 38, No. 3. P. 426–443.

18. Molinari V. "Schools of their own": the Ladies' Medical College and London School of Medicine for Women. In: D. Andreolle and V. Molinari (ed.), *Women and Science, 17th Century to Present: Pioneers, Activists and Protagonists*. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2011. P. 99–124.

19. Nimura J. P. The Doctors Blackwell: How Two Pioneering Sisters Brought Medicine to Women – and Women to Medicine. New York, W. W. Norton & Company, Inc., 2021. 320 p.

20. Sinisalo H. Rosina Heikel – lääkäri hameista huolimatta. *Tieteessä tapahtuu*. 2011. № 4–5. P. 7–11.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archive of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 62. Op. 1. Spr. 1. 46 ark. [in Russian].

2. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 3. 40 ark. [in Russian].

3. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 4. 107 ark. [in Russian].

4. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 5. 405 ark. [in Russian].

5. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 6. 55 ark. [in Russian].

6. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 10. 43 ark. [in Russian].

7. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 11. 82 ark. [in Russian].

8. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 12. 60 ark. [in Russian].

9. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 670. 36 ark. [in Russian].

10. DAOO. F. 62. Op. 1. Spr. 1213. 39 ark. [in Russian].

11. Drach, O. O. (2019) Hendernyi vymir sotsialnykh transformatsii (kinets XIX – pochatok XX st.): formuvannia obrazu «novoï zhinky». In: *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa-Toruń : Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra. P. 140–153. [in Ukrainian].

12. Kobchenko, K. (2011) Pochatky vyshchoi medychnoi osvity ukraïnskoho zhinotstva (kin. XIX – poch. XX st.). *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 5. S. 128–133. [in Ukrainian].

13. Melnyk, O. V. (2012). Vyshcha zhinocha medychna osvita i navchalnyi protses na Odeskykh VZhK ta OVZhMK: mizh pryvatnym ta suspilno-korysnym (1910–1917 rr.). *Intelihentsiia i vlada*. Seriia : Istoriia. Vyp. 25. S. 72–82. [in Ukrainian].

14. Otkrytie Vysshih zhenskih medicinskih kursov v g. Odesse. 26 sentyabrya 1910 g. [Rechi, proiznesennye pri torzhestvennom otkrytii kursov] (1911). Odessa. 45 s. [in Russian].

15. Robak, I. Yu. (2014) Stanovlennia vyshchoi medychnoi shkoly Kharkova v doradiansku dobu (do 210-richchia Kharkivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie ; Rocznik Polsko-Ukraiński*. T. 16. S. 207–218. [in Ukrainian].

16. Shandra, V. S. (2018) Osvita yak faktor zrostannia roli zhinotstva v ukraïnskomu suspilstvi (1880-ti rr. – pochatok XX st.). *Karpatskyi krai*. № 1-2. C. 78–88. [in Ukrainian].

17. Johanson, C. (1979) Autocratic Politics, Public Opinion, and Women's Medical Education During the Reign of Alexander II, 1855–1881. *Slavic Review*. Vol. 38, No. 3. P. 426–443.

18. Molinari, V. (2011) "Schools of their own": the Ladies' Medical College and London School of Medicine for Women. In: D. Andreolle and V. Molinari (ed.), *Women and Science, 17th Century to Present: Pioneers, Activists and Protagonists*. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing. P. 99-124.

19. Nimura, J. P. (2021) The Doctors Blackwell: How Two Pioneering Sisters Brought Medicine To Women–And Women to Medicine. New York, W. W. Norton & Company, Inc. 320 p.

20. Sinisalo, H. (2011) Rosina Heikel – lääkäri hameista huolimatta. *Tieteessä tapahtuu*. № 4–5. P. 7–11.